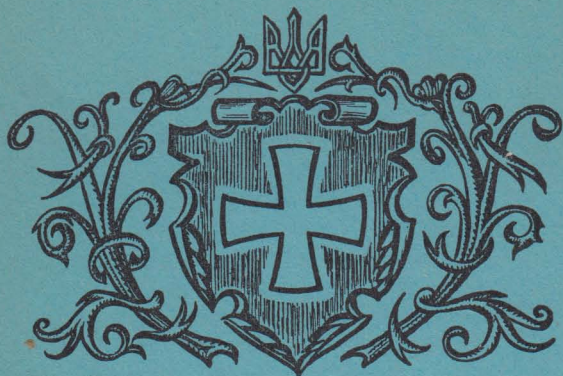
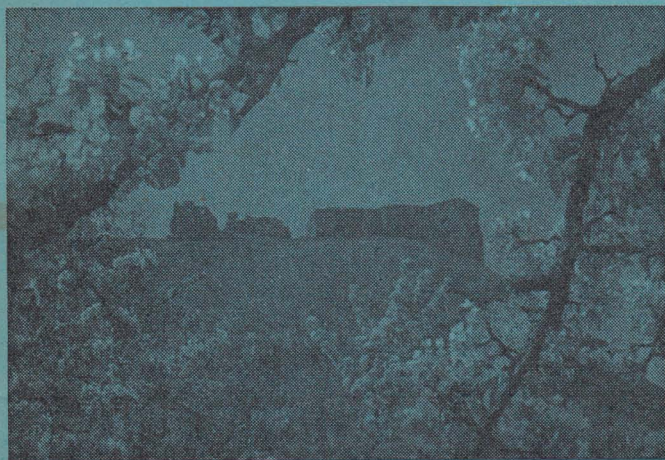

ПРОТОЄРЕЙ С. ГАЮК

**ВІД ЦЕРКОВНОГО ПРЕСТОЛА
ДО БЕРЕЗИ ЗА ДРОТИ**

ВІД ЦЕРКОВНОГО ПРЕСТОЛА —
ДО БЕРЕЗИ ЗА ДРОТИ.

Дорогому швагрові Степанові Жиглевичу, кришталево чистому юнакові, що переніс польські катування в Березі Картузькій, а пізніше згинув у підвалах большевицького НКДВ, Дорогому о. Олексієві Дубицькому, — православному душпастиреві-патріотові, що тяжко натерпівся в Березі Картузькій, а пізніше згинув на засланні з большевицької руки, Дорогому Д-рові Петрові Рощинському — українському лікарєві-патріотові, що врятувавшись від польських і большевицьких переслідувань, згинув від куль німецького Гестапо та усім бувшим в'язням Берези Картузької — дітям Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, цих невід'ємних земель нашої лубої Батьківщини-України, у найсердечнішій лубові й пошані, — присвячує цей спогад

Автор.

БІБЛІОТЕКА ЛІТОПISУ ВОЛИНІ
За редакцією інж. М. Бойка

Протоерей С. Гаюк

**ВІД ЦЕРКОВНОГО ПРЕСТОЛА
ДО БЕРЕЗИ ЗА ДРОТИ**

diasporiana.org.ua

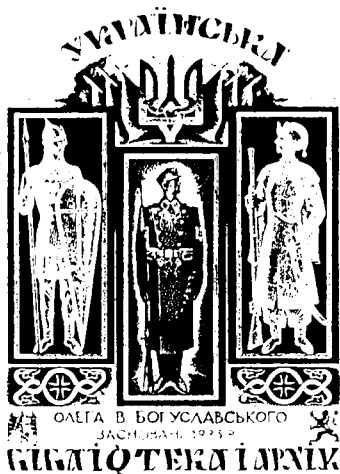
Ч. 1

Вінніпег, Ман. Канада

1955

Накладом Інституту Дослідів Волині

INGS OF THE LIBRARY OF
YNIAN CHRONICLE.

n-Chief Eng. M. Boyko.

No. 1.

from the Church Altar
into a Concentration Camp

Winnipeg.

1955

Published by Research Institute of Volyn.

ПЕРЕДМОВА

Після визвольних змагань нашого народу за державність в 1921 р. Волинь, Галичина й Колмщина та прилеглі землі Західньої України були включені Версальським трактатом до польської держави. Здавалося, що довга окупація московською владою України й Польщі вплине на рівноправне трактування сусідніх народів в межах польської держави. Навіть конституція Польщі гарантувала певні права своїм горожанам без різниці національності та віроісповідання. Але польська влада, закріпившись на цих землях, дуже скоро прийшла до національного гнету; вона закривала українські школи, переімяувала церкви на костели, замикала "Просвіти", конфіскувала бібліотеки й робила різні перешкоди в організації кооперативів та взагалі економічного й культурного життя 7 мільйонного українського народу під польською займанщиною.

Кожний поляк у душі знав, що ті землі не належать до Польщі, але назовні, внаслідок поставлених невірних тез у своїй історії, польські пришельці уважали себе за носіїв своєї державности на цих землях. Події в останній війні закономірно на них за це помстилися.

Друкуючи цей понурий документ з часів польської державности на наших землях, хочемо хоч частково дати свідчення про фальшиву польську "демократію", під якою ми мали нещастя бути двадцять років. Автором цього свідчення є достовірний свідок Протоерей С. Гаюк — українець і священнослужитель Української Православної Церкви на Волині, а тепер — у США. Переживання його

го в Картузькій Березі, — це біль цілого нашого народу, і ці спогади, це тільки мала частина незаписаних подій того часу.

“Від церковного престоло — до Берези за драти” було вже друковано в щоденнику “Свобода” (США) в 1952 р. Після того також “Новий Шлях” у Вінніпезі плянував їх видати, але внаслідок невідомих причин так не сталося.

Автор цих спогадів відомий значній частині нашого загалу і це напевно влегчить читачеві належно оцінити оці його сторінки, а багатьох спонукає подібні події записати, бо вони матимуть подекуди більше значення, ніж саму тільки історично-документальну вартість.

1. Життя під Польщею

Саме в 1938 р. кінчався п'ятий рік моєї душпастирської праці в одній з кращих парафій Крем'янецьчини — селі Лопушні. Це було велике, гарне село майже все в садах, положене на невисоких холмах Крем'янецько-авратинських гір, що безпосередньо сусідувало з Галицькою Волостю. Чудова подільська земля в додатній мірі не виживлювала всього населення, бо було її обмаль, і селяни часто, мандруючи по світі, як сезонні робітники — теслі, мулярі, косарі тощо, — багато міст і сіл відвідали, багато людей зустрічали, багато бачили і чули. Може щасливі зустрічі у світі, а також часті зносини з галицькими селянами, від яких могли дістати українську газету або книжку*, але чи не найбільше довголітня праця місцевих учителів в народній школі, — подружжя Галанів, — родом холмшаків, — додатньо вплинули на національну свідомість села. Вже від перших років панування поляків на Волині — селяни зуміли перебороти труднощі урядових шкільних плебісцитів і відстояти свої права в місцевій 4-х класовій державній школі, що аж до 1938 р. залишилася з українською викладовою мовою, а по державній офіційній номенклатурі: “з енцикем рускім научання”. Звичайно, ця школа була більмом в оці польській адміністрації. На Волині ще тільки в с. Жидичині — на Луччині була школа з української викладовою мовою. В тисячах інших волинських шкіл мовою навчання була тільки мова польська. В пізніших ро-

---

* Діставали також контрабандним шляхом австрійську горілку, дешевшу від російської “казьонки”.

ках селяни мужньою поставою домагалися від духовної влади дозволу на українізацію Богослуження в парафіяльній церкві. Доки можна було, в селі активно працювала читальня Т-ва “Просвіта”. Про відкриття “Просвітянської Хати”, яку пізніше пропонували заснувати посли з т. зв. “Б.Б.” (Безпартійний блок співпраці з польським урядом) ніхто в селі і чути не хотів. Перед примусовою ліквідацією української кооперації на Волині, в селі процвітала також кооперативна праця.

Мої відносини з парафіянами склалися якнайкраще. Багато селян були моїми щирими приятелями. Однакові національно-політичні переконання, надії на краще майбутнє нашого народу, врешті спільні горесті і радості витворювали ідеальну братерську атмосферу. Кондеканальні пан-отці, в яких відносини з парафіянами часто були попусті, нерозумно висловлювали мені своє здивовання. Моя бібліотека, в якій нараховувалось кілька сот томів, завжди була до розпорядимости місцевих книголюбів. Особливу симпатію читачів мали популярні книжки видавництва Тиктора у Львові. Молодь і сама набувала книжки, не жаліючи на них свого тяжко запрацьованого гроша. До села надходило багато українських газет, журналів, особливо популярних тижневиків: “Свобода”, “Неділя”, “Народня Справа”, “Батьківщина” тощо. Я передплачував кілька журналів, тижневиків та щоденник “Новий Час”, а в останніх роках перед війною “Діло”. На цей щоденник не кожний міг собі дозволити. Спочатку “Новий Час”, пізніше “Діло”, приваблювали до мого дому сільських інтелігентів, яких уже не задовольняли тижневі газети. В години вільні від праці, особливо довгими осінніми й зимовими вечорами, ми спільно читали й коментували вістки зо світу і краю.

1938 рік був особливо тяжким для українського населення Волині. Польська адміністрація,

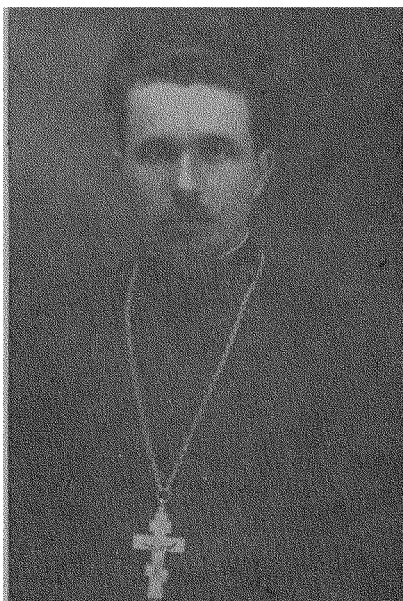

обкροївши і без того куці громадянські права ав-тохтонного українського населення, сягнула й до Православної Віри. На Волинь вже доходили три-вожні чутки з Холмщини про руйнування право-славних церков, про насильне виселювання з пара-фій духовенства, про арешти і переслідування вір-них. Не помогли, звичайно, протести організованої православної громадськості, протести Митропо-лита Діонісія Валединського і навіть протест Мит-рополита Греко-Католицької Церкви Андрея Шеп-тицького. Світ був зайнятий своїми клопотами і по-лякам безкарно пройшли їхні злодіяння на Холм-щині.

Находила черга на Волинь. На основі закону про оборот землею в прикордонних повітах з 1938 року, селяни не могли набувати землю, навіть се-лянську, не кажучи вже про дідицьку при парцеля-ції, яка відбувалася під наглядом земельних урядів; український селянин потрібний дозвіл на купівлю землі міг одержати хіба за ціну переходу на римо-католицтво. Урядові чинники почали сильний на-ступ і на Православну Церкву. Спочатку намагали-ся посилити колонізаційну акцію всередині самої Пра-вославної Церкви. В Православній Церкві введено польську урядову мову. Польська мова пролунала де-не-де з православного церковного амвону та в Богослуженні при святому престолі. Почалася і явно агресивна акція, — відбирання церков, висе-лювання активного й свідомого духовенства до інших епархій, переслідування вірних. Т. зв. ревін-дикацію святинь і душехвацтво переводило не стільки польське римо-католицьке духовенство, як переважно польські урядовці, — вчителі та війсь-кові старшини КОП'у (корпус граничної охорони). Для населення пограничної полоси існували дуже суворі приписи, що обмежували свободу дій і ру-хів. На деяких відтинках, органи КОП'у, зловжива-ючи своєю необмеженою владою, знущалися над місцевим населенням. Так, наприклад, о годині 5

по полудні, навіть в літі, господар не смів вийти на своє поле, не міг поїхати до міста без спеціальної на те перепустки, вночі не смів світити вогню у хаті тощо. І це у мирний час! Порушення цих розпорядків каралося гривною, арештом і побиттям.

Голосною була справа села Гриньки біля Лановець, мешканці якого, доведені КОП'ом до розпу-

Автор спогаду за два роки перед арештом

ки, погодились на пропозицію цього ж КОП'у прийняти римо-католицизм. Тих православних селян, що відмовились від римо-католицизму, польська влада негайно виселила до іншого повіту.

Пригадується мені, як одного разу влітку 1938 року до нашого села Лопушна, що було досить

близько від радянсько-польського кордону (20 км), завітали новітні “місіонарі” у військових мундурах. Затримались вони в місцевій школі. Ця школа вже від кількох місяців замість панства Галанів, що змушені були шкільною владою передчасно вийти на емеритуру, — мала нових учителів-поляків з-під Келець. Зібравши народ до школи, копісти (члени КОПґу) запропонували перехід на польське католицтво.

— Слушайте, — казав до похмурих селян добре вгодований капітан КОПґу, — ми приїхали до вас, щоб запропонувати вам повернення “до польськості і вярн ойцуф”.

Усі немов завмерли і уважно слухали промовця, що тягнув далі:

— Ми переглянули гмінні книжки за давніші роки і ствердили, що у вашому селі майже всі мешканці мають польські шляхетські прізвища, як ось, наприклад, Біляшевічі, Огінські, Завадські та інші. А звідси і висновок, що ви знову мусите стати поляками-католиками. Як що ж ні, то... вважайте!

Капітан скінчив промову. В залі загуділо. Почулися дотепи, сміх. Хтось голосно сказав:

— Він напевно думає, що Лопушно — це Гриньки. Міцно помилився, неборака!

— Пане, — звернувся до капітана старенький дідусь Атанас, — я уважно слухав, як ви говорили; може це й правда, що колись мій прадід був поляком, то можете йти на цвинтар і викопати собі його, бо з мене все це вже давно висмерділося.

Вибухнув сміх. Капітан, позеленівши від злості, зробив вигляд, що добре не зрозумів “по руску”. Пробував ще декого намовляти, навіть декому “спідку” на шкільній ділянці обіцяв, і, врешті, так і від’їхав з нічим. Але з того часу за деякими особами і за мною посилили поліційний нагляд. Грошеві кари та різні шарваркові повинності збільшилися в селі кількакратно. Ніякі відклики

до вищих адміністративних інстанцій не приносили полегші.

Православна церковна влада, що до того часу намагалася оминати непорозумінь з урядовими чиновниками, також відважилася виступити в обороні своїх прав. Духовна Консисторія в Крем'янці вислала до міністерства у Варшаві та до воевідського уряду в Луцьку кілька добре обгрунтованих меморіялів і протестів. Для підтримання духа в народі було видано і через парафії розповсюджено масу релігійної літератури. По цілій епархії було наказано відсвяткувати якнайурочистіше 950-літній ювілей хрещення Руси-України.

У на́шій деканальній окрузі було визначено для соборного святкування ювілею сусіднє село Решнівку. Люди чекали дня св. Володимира (28-го липня по н. ст.) з нетерпінням. Врешті надійшов цей день. Погода була чудова. Ясне сонечко легко пливло по чистому блакитному небозводі все вище та вище, посилаючи на землю щедро своє тепле ласкаюче проміння.

На перший дзвін, біля церкви зібралася сила народу, немов на Великдень. Величавою була наша процесія: люди — старі й молоді, чоловіки, жінки і діти вишикувалися чвірками. На чолі сяючий золотом святий хрест в терновому вінку і широких тафтових жовто-блакитних стрічках. Мистецько вишиті хоругви збільшують велич процесії. Прекрасно, з глибоким чуттям співає мішаний чоловічо-жіночий хор.

У Решнівці ми вже застали кілька тисяч прочан. Серед них сновигають люди в темно-гранатових поліційних мундурах. Вони з увагою приглядаються до всього. Вони та їх численні немундурові таємні помічники прислуховуються до кожного слова. Мені після Євангелії довелося говорити проповідь. Благодатна тема. Думками ми всі полинули до Дніпра, до Києва, до минулих днів нашої величі

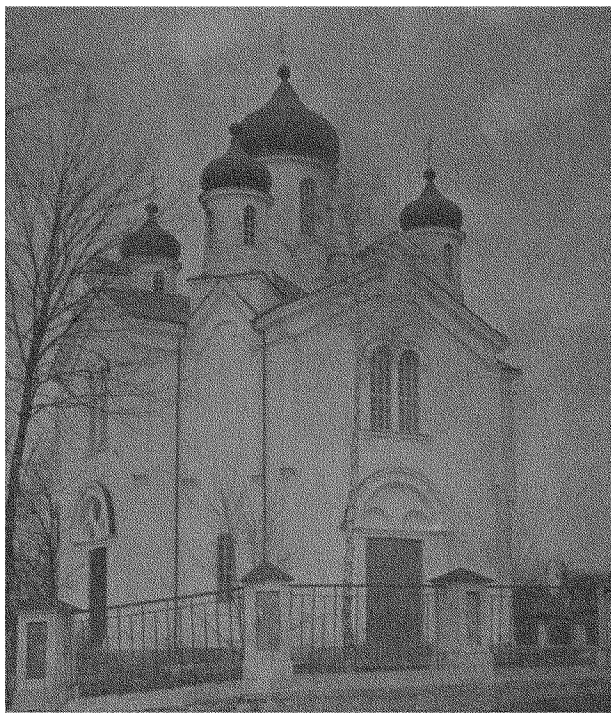
і слави. На молебні співали величання св. Володи-миру. Це був могутній гімн з тисячних грудей своїм у Князю-Просвітителю.

Польська влада завжди вороже дивилася на зносини волиняків з галичанами; вона докладала всіх зусиль, щоб вдержати т. зв. сокальський кордон. Дратувала владу українська преса, що приходила з Галичини. Не видаючи офіційної заборони передплачувати волинякам українську пресу, польська влада таємно наказала начальникам поштових урядів нищити українську пресу. Даремно передплатники складали безконечні реклямації. Я особисто попросив адміністрацію “Діла” висилати мені часопис порученою пачкою два рази на тиждень. Місцева поліція безупинно домагалася, щоб я “одмувіл пшениця”, — зрікся пачки і відіслав її назад.

Волинська Духовна Консисторія в Крем'янці повідомила, що мене, на вимогу волинського воеводи Гауке-Новака, на підставі §3 тимчасових приписів про положення Православної Церкви в Польській державі, перенесено з Лопушна до іншої парафії за межами Волині. Одночасно зо мною перенесено з Крем'яччини ще священників: о. Микола Малюжинського з м. Лановець, о. Івана Собка з с. Татаринець і одного москвофіла о. Івана Кішковського з м. Білозірки (всі три вже не живуть: о. Малюжинський розстріляний німцями 1943 р. в Рівенській в'язниці, другий з них о. Собко замордований більшовиками на своїй парафії в 1944 р. і третій, о. Кішковський помер на еміграції на Франц. зоні в 1947 р.). Внаслідок інтервенції духовних властей перед воеводою, наказ вдалося злагіднити, — всім нам умовно дозволено було залишитися в межах волинського воевідства, але на інших парафіях. Я з виконанням наказу зволікав і з села Лопушна не виходив.

А тимчасом у світі відбувалися події: Мюнхен-

ська конференція з вересня 1938 р., катастрофа Чехословацької Республіки, трагедія Карпатської України, зустріч поляків з мадярами на новому спільному кордоні в Карпатах. Ми бачили, як поляки

Церква Св. Воскресіння в с. Лопушні, Крем'янецького повіту, недалеко м. Збаража, в якій настоятель був автор

радїли, здобувши т. зв. "Заользя", а потім як злорадствували з упадку Карпатської України. Радість поляків скоро минула, бо виринула справа Данцігського коридора.

2. Арешт

1-го вересня 1939 року почалася польсько-німецька війна. Проголошено військовий стан. В Галичині й на Волині почалися масові арешти.

2-го вересня я з дружиною від'їхав до м. Крем'янця до своїх батьків, щоб зійти з очей місцевої поліції, а також полагодити деякі господарські справи. Прибувши до Крем'янця, я полагодив деякі справи та відвідав Духовну Консисторію. Увечері, повертаючись від свого шкільного товариша, вчителя української гімназії Кошеля, я був коло свого дому задержаний двома агентами поліції, які запропонували мені зайти на поліцію в характері свідка:

— Сьогодні, як ви їхали до Крем'янця, — казали вони, — на Вишневецькому шляху сталася катастрофа, — авто наїхало на фіру, є тяжко ранені, обидві сторони є в комісаріяті і покликаються на вас, як на свідка.

— Це чиста містифікація, — відповів я. — Прошу мені вірити, що я не бачив жодної катастрофи.

— То просимо вступити на хвилинку й особисто це в поліції вияснити.

Мені не важко було догадатися, що це пастка, але іншого виходу не було і довелося піти з ними.

В комісаріяті був пожвавлений рух. Серед поліцаїв я зауважив одного з Вишгородецького постерунку, до якого належало мое село Лопушно. Побачивши мене, він вигукнув:

— О, нарешті є!

Уже пізніше я довідався, що кілька годин по мойому виїзді з села, поліція оточила парафіяльний дім, щоб мене арештувати. Підступом довідавшись від служниці, куди я від'їхав, вислали за мною поліцає, якого оце я і зустрів у комісаріяті.

За хвилину вийшов молодий комісар поліції. Він подивився на мене й запитав:

— Пан Гаюк?

— Перепрошую, я не є пан, а духовна особа,
— відповів я.

— Ах, так! — вдавано здивувавшись, промовив він. — Дуже приємно заізнатися з особою духовною, яка займається вивротовою роботою.

— Які маєте на те докази? — запитався я.

— Докази? Нам їх не бракує, а вам їх покажуть ось там, у комірці за тими дверима, — зловтішно засміявшись, сказав він.

Я поглянув в сторону дверей. Там стояли два поліцаї. Один з них голосно сказав:

— А, це той парох з Лопушна, де не святкують державних свят, де Україну будують. Знаєш, де Україна? Под гурон долина, а в д... Україна!

Усі поліцаї зареготалися на цей грубий жарт. Засміявся і комісар.

Дижурний поліцай, що сидів за письмовим столом і мовчки прислухався до розмови, байдужим голосом промовив до мене:

— Ксьондз арештований. Прошу віддати папери, гроші, пасок, шлейки, капелюх.

Я віддав усе. Мої дрібні речі він вложив до капелюха і замкнув до якоїсь шафи. Потім один з поліцаїв зробив головою різкий кивок, давши мені знак слідувати за ним. Ледве я переступив поріг, як на мене посипалися часті удари в обличчя, голову, спину. Я інстинктивно вбрав голову в плечі і пригнувся до долівки. Мені полилася кров з носа та зубів. Але дивна річ, чи то від нервового зворушення, чи то від несподіванки, а може навіть від завзяття, що раптом наповнило мою душу — я не відчував болю.

Урешті добре “захекавшись”, поліцаї відчинили ще одні дверці і вкинули мене в темну комірку. Забрязчали ключі і глухо вдарив ригель. Очі поволі почали призвичаюватися до темряви; через невеличке віконце під стелею просякало світло. Може від ліхтаря, а може від місяця.

З кутка комірки до мене підвелася дивна постать. У відблиску скупого світла я бачив лише силует цієї постаті з фантастично великою головою. Пильно вдивившись, я догадався, що це розкуйовджене волосся зробило голову цієї постаті такою страшною.

— Отче Семене, ще ви? — промовила до мене постать. — Я пізнав вас, як ви входили з коридора. Я мовчав...

— Що ж ви мовчите, це ж я, о. Григорій Безрезовський! Невже забули?... Я був колись на вашому шлюбі, добре знаю вашу пані-матку, всю вашу родину.

— Так, отче, — врешті спромігся я відповісти, — знаю вас добре, але скажіть мені найперше, чи вас били?

— Ні, — відповів отець Григорій, — але коли почув, що когось б'ють, то признаюся, що немало "здрейфив", думаючи, що надійшла і моя черга.

У голові промайнув рій думок. Чого, справді, опинився тут цей заслужений діяч української сцени, що недавно прийняв священство? Чому до нього були більш поблажливі польські поліцаї? А може він укриває, що його били?

Щойно тепер почав я відчувати біль від нанесених мені побоїв. Разом з тілом боліла і душа.

— Що злого зробив я? — питав я сам себе. — Хто дав право тим людям знущатися надо мною? Хіба бажати рідному народові щастя і кращої долі є злочин?

Отець Григорій відчув, що я терплю, підсів ближче до мене і щирими, теплими словами почав мене розважати. Поволі в моєму схвильованому серці оселився спокій.

Голосно розмовляючи, по коридорі пройшли поліцаї. З-поза дверей донісся уривок розмови:

— Маршалок Смігли сказав, уже ані кроку далі (тобто не відступати). Усі вивротовці (змовники) підуть на шибеницю.

Кроки втихли. “Мати Божа Почаївська, рятуй, щоб справді нас ляхи не викинчили”, — звернувся я в думці з молитвою до Богородиці.

За стіною почулося придушене шамотання, глухі зойки і удари чимсь тяжким по дереві. Пізніше я довідався, що це, положивши дошку на людину, тяжкою гирою били Горошка селянина-поета з села Передмірки; свої скромні поезії він уміщував іноді в тижневих селянських часописах.

В тяжкому чеканні, — чи не прийдуть іще до нашої камери на розправу зо мною або з о. Григорієм, — минуло за північ. Почало світати.

Хтось відчинив двері з канцелярії. Через двері, а радше через нещільно припасоване віконце в них, я виразно почув:

— Прізвище?

— Доктор Рошинський, — була відповідь.

Двері зачинено. Більше нічого не вдалося почути. Це напевно, — подумав я, — викликали доктора до того бідолахи, якого вночі так мордували. Коридором пройшло кілька осіб до дальшої камери. За хвилину знову відчинилися двері канцелярії і звідтам донеслося:

— Кобрин Михайло!

— Власовський Іван!

Мені стало ясно: імена українських діячів говорили самі за себе, — їх також арештовано.

Польська “коза” наповнювалася арештованими. На дворі вже було розвидніло. Раптом біля наших дверей почувся тупіт багатьох ніг і груба лайка. Забрязчали ключі і до нашої маленької камери влетіло, нагнаних кулаками поліцаїв, кілька новоарештованих. Між незнайомими був і дядько моєї дружини Нестор Сагайдачний. В камері було вже досить світла, але всі новоприбулі в першій хвилині нічого не бачили. Перше враження було таке — немов на всіх напав стовбняк.

— Як би так, — півголосом сказав до мене о. Гигорій, що також уважно придивлявся до ново-

прибулих, — за цим порогом була не камера, а прірва, або котел з кипячою смолою, то й туди побоями нагнані люди легко могли б скочити.

Я мовчки погодився з ним.

— Добрий день, Несторе Іовлевичу, — звернувся я до кривняка. — Оповідайте, які ж там новини?

— Новини погані, — прийшовши врешті до себе, промовив він. Цілу ніч у Крем'янці йдуть арешти українців. Стьопу (мого швагра Степана Жиглевича) також арештували разом зо мною, вже сидить в іншій камері.

Вид на гору Бону в Крем'янці з садиби Йосипа Жиглевича

Новина мене приголомшила. Мені стало шкода бідного хлопця. Ще тільки перше літо після закінчення Української Гімназії; не відпочив як слід, а вже мусить натерпітися. Жаль було і дружини, якій довелося переживати арешт нараз мужа і єдиного брата. Це було подвійне горе, надто тяжке для жіночого люблячого серця.

Я зазізнався з новоприбулими. Все це були свідомі українці з околиць Крем'янця.

У приязній розмові минає час. Аж в полудень вивели нас з камер до туалети. Ми йшли гусаком, тобто один за другим. Оглядатися й розмовляти не мали права. Назад до камери вже нас не повели, а загнали до якогось хліва та розсадили довкола стін на низьких лавках. Тут зібралося вже чимало людей — душ з 40: старі, молоді, інтелігенти, селяни та робітники. Сивоволосий добродій Джус — заможний хуторянин з-під Білозірки, кипить собі з усього, а найбільше сам з себе, що потрапив в таку прикру ситуацію. Його влучні дотепи викликають щирий сміх у молоді і деякий неспокій у старших.

Наші родини почали нам передавати пакунки з необхідними речами: білизна, харчами тощо. Отримав уже й я повнісенський наплечник, мішок та коц. Це був мені вже виряд на дальшу дорогу.

По обіді прибув на подвір'я комісаріату автомашиною якийсь високої ранги поліційний комісар. Його супроводжало кілька поліційстів та дивільних. Зійшовши з авта, він в супроводі свого почоту попрямував до нашого хліва. Увійшовши до середини, він згїрдливо всіх оглянув та наказав одному зо своїх супровідників закликати до канцелярії о. Березовського та урядовця Духовної Консисторії Добротвора. Як потім ми довідалися, після десятихвилинної розмови з ними, наказав їх випустити на волю.

Тимчасом мій тато, що був священиком в одному з сіл Крем'яниччини, довідався про мій арешт і разом з іншими родичами арештованих, стояв перед комісаріатом, щоб спитати про нашу долю.

— Пане шановний, — запитав мій тато в якогось поліційного сержанта, що саме проходив біля зажурених родичів, — скажіть, будь ласка, що буде з ними?

Поліцай, поглянувши по всіх, штудерно приклямснув язиком і вказав рукою на свій випертий сухий кадик. Це мало означати нашу неминучу смерть на шибениці.

Усі зацікавилися, дехто зо слабших жінок аж зойкнув. Хтось зауважив з прокльоном:

— Оце так потішив, щоб йому повіки так було радісно, як зараз усім нам.

Але не стерпів такої відповіді мій тато:

— Ей, пане, помаленьку, не поспішай вішати, бо як Бог не видасть, то й свиня не з'їсть...

— Що, що то ксьондз сказав?!

— Те, що пан почув.

І не відомо чим би була скінчилася ця розмова, як би з комісаріату не вибіг ще інший поліцай з категоричним наказом від головного коменданта і від пана старости негайно всім розійтися.

До нашої шопи увіпхнули ще одного арештованого в священичій рясі. Я впізнав свого товариша по школі, Духовній Семінарії і Варшавській теології — о. Олексія Дубицького, пароха с. Рахманова біля Шумська на Крем'яниччині. Побачивши мене, він радісно промовив:

— Ах, здоров, брате! Слава Богу, що хоч ти тут є, бо я як увійшов сюди, то надобре злякався, думаючи, що серед самих бандитів попав. Але бачу, що й тут є порядні люди!

Усі засміялися, бо це було сказане жартом. Ми сердечно привіталися.

Тимчасом сонце хилилося додолу. На поліційне подвір'я заїхав великий автобус. На табличці було написано: "Катовиці". Так, це вже з далекого Шлеська цим автобусом встигло втекти польське панство далі від фронту. А нас ось повезуть — невідомо куди...

Поспішно вбігає добре мені знаний ще з вечора поліцай з оберемком кайданів. Сковують всіх по двоє, тобто праву руку одного до лівої руки

другого. Ставлять по парі. Я з о. Дубицьким в першій парі.

— Кожний при спробі втечі буде негайно застрелений! — попереджує нас один з сержантів.

Мене хвилювала думка — чи доведеться побачити дітей, дружину, батьків та дальшу родину і друзів. Через ціле місто Крем'янець до двірця провадить лише одна вулиця, т. зв. Широка. Якщо нас везимуть на двірець, — міркую я собі, — то мусять провезти Широкою, при якій і був дім батьків моєї дружини. Там тепер напевно всі зібралися і також напевно пильнують, куди нас везимуть.

Я з о. Дубицьким зайняли в автобусі місця біля вікна. Наладований в'язнями і поліцією автобус виїздить з двору і на хвилину спиняється перед брамою комісаріату. Старший з конвоїрів одержує ще якісь папери на дорогу. До наших вікон підбігає громадка польського шумовиння. Побачивши нас, вони відразу немов казяться: лають нас самою непристойною польською і російською лайкою, грозять нам п'ястуками, а якийсь поганенький миршавий ляшок з тоненьким ціпочком в руках підбігає до вікна і намагається штурхнути нас межі вічі тим ціпочком. Нам доводиться відхилитися, а він безліч разів плює на нас і якось так дивно завиває, немов справді скажена миршава псина. Ми відвертаємось від придуркаватого "патріота" аж доки один з поліцаїв, якому вже надокучило це, відганяє його від вікна.

Автобус нарешті рушив і ми мчимо добре знайоמוю вулицею. Мимо волі пригадалися юні роки, коли то ще молодим семінаристом, я, разом з іншою життєрадісною шкільною молоддю, нераз проходився нею. Минаємо знайомі дома, крамниці, вітрини. Рівняємося з нашим подвір'ям. Дядько Нестор, швагер Степан і я пильно вдивляємося в обличчя людей, але проїздимо, нікого не побачивши. Робиться сумно, але надія не залишає нас. І надія не завела. Приблизно за пів кілометра від

двірця, ми побачили громадку людей. Авто їх на-
здоганяє і зрівнюється. Я бачу дороге і рідне об-
личчя тата, змізероване миле обличчя дружини...

**Молодиця з Крем'янця в національному
строї.**

Капелюхом у вікно вітаю їх, і хоч авто промчало
скоро, — вони нас помітили. Через широке заднє
вікно в автобусі ми бачимо, як наші рідні, щоб не

спізнитись, почали бігти слідом за автобусом. Біг і мій старенький тато в довгій священичій ноші. О, благословенна будь, щира і жертвенна любове, ти завжди перемагаєш!...

Авто спинилося. Нас висаджують. На двірці незвичайний рух. Щойно прибув потяг з утікачами. Моя дружина наблизилась, підходить до поліційного сержанта і просить його дозволу попроситися зо мною та передати на дорогу дві пляшки лімоняди. Але поліцай не зважає на її просьбу, — він брутально відштовхує її.

— Схаменися, кого просиш? — гукаю я до неї.

Він почув мої слова, зрозумів їх і, підбігши до мене, загрожує п'ястуками і кричить: “Не размавцяць, пся маць, я розумем, цо то значи і як ката хвостом доверху обертати!

Навкруги стояв лемент і плач.

Коли всіх нас провадили на двірць, то дружина все ж таки скористала з метушні і підбігла попрощатися зо мною. Підійшов і тато. Поліцаї немов зм'якли. Отець Дубицький голосно сказав до мого тата:

— Отець Іоаким, благословіть нас усіх!

Мій тато перехрестив нас усіх і сказав:

— Мати Божа і всі Святі нехай бережуть вас, мої дорогі, та повернуть здоровими додому.

— До побачення, до побачення, дякуємо, отче, — загукали всі в'язні, втираючи очі й побрязкуючи кайданами. Хвилина була тяжка, але й урочиста.

Нас заладували до старого особового вагону. День минув. На дворі повна темрява. На двірці ані єдиного вогнику. Бояться бомбардування. Цілу ніч ми стояли на місці і тільки вчасним ранком потяг рушив в дальшу дорогу.

В Каміниці Волинській, коли нам довелося пересідати на інший потяг, що надійшов зі Львова, польські подорожні, побачивши валку скованих людей, почали нас лаяти, кидати шклянками, по-

рожніми пляшками. З одного вікна якась стара репетувала:

— На шибеницю всіх виврототців, на шибеницю кабанів!

Ми мовчки йшли біля потягу до останніх вагонів.

— Їдять польський хліб і проти Польщі змовляються!

Старий Джус, почувши слово про польський хліб, іронічно посміхнувся і голосно сказав до сержанта, який учора кричав до мене:

— О, пане сержанте, той дійсно kota хвостом обернув, бо каже, що ми їмо польський хліб.

Це було сказано так в пору і з такою переконуючою інтонацією, що всі ми, не зважаючи на наше прикре положення, вибухнули щирим сміхом. Сержант лише заскреготав зубами.

Старенький і дуже обережний проф. Михайло Іванович Кобрин почав нас заспокоювати і остерегіати.

Всівши до львівського потягу, ми без особливих пригод доїхали до Берестя. У дорозі в'язні відчували велику прикрість при відвідуванні туалети. Найбільше нервувався з цього приводу д-р Роштинський:

— Панове, — казав він до поліцаїв, — найтяжчих злочинців так не мальтретують, як ви нас. Я ж не спроможний полагодити фізіологічної потреби, коли над моєю головою стоїть інша людина. Таж ми не Лелюм-Полелюм...

Але в'язні залишилися сковані і так мусіли користати з туалети. Доводи доктора не помагали. Ескорта, видно, мала наказ ще з Крем'янця держати арештованих скованими, тож вони лише злостилися на доктора та обіцяли по приїзді на місце за це його покарати.

У Ковлі ми побачили перші зруйновання від німецьких бомб. В ескорті настроїв погіршав, а в нас явно покращав.

До Берестя ми прибули вчасним ранком. На двірці було велике пожвавлення. Стояло повно військових транспортів з гарматами, амуніцією кіньми. Всі ці транспорти були скеровані на схід.

Отець Олексій шепнув до мене:

— Чи не думають вони на Волині нову Польщу закладати?

Наші “паки” вже встигли засягнути язика у вояків. Повертаються від них похмурі, очі сумні. А нам було б цілком весело, як би це думка — чи не на фронт везуть нас копати окопи. Нашу важку переводять на другий бік двірця. За нами поспішає ще кілька валок з арештованими, що разом з нами, але в інших вагонах, прибули львівським потягом. Проходимо через кільканадцять рейок, виминаємо кілька транспортів і зупиняємось біля довжезного ешелону. З широких дверей товарних вагонів виглядає безліч цивільного, прим'ятого люду. Льокомотива скерована на схід. Чуємо погану польську мову з німецьким акцентом. Це шлезькі німці.

3. Береза Каргузька.

Нам уже не було тяжко домислитись, що везуть нас до Берези Каргузької, цього жахливого концентраційного табору, в якому вже перед тим каралось тисячі синів нашого народу.

Творцем цього польського концентраційного табору був воевода поліський, а згодом і міністер внутрішніх справ, полковник Костек Бернацький, — фанатичний пропагатор твердої державної політики супроти національних меншин, а зокрема проти українців.

Пізнім ранком 5-го вересня наш транспорт спинився на невеличкій, майже безлюдній станції. На дерев'яній таблиці виднів зловісний напис: “Береза Каргузька”.

З вагонів почали виводити арештованих та ставити в ряди.

До табору було ще понад 5 км. За станцією, в напрямку містечка Берези, а також і табору, проходив битий шлях. По ньому проїздили фіри поліських селян, що поспішали до Берези на ярмарок. Хтось з нашої групи зумів ще якось при собі задержати гроші і запропонував провідникові найняти фірманки. Сонечко таки добре почало припікати. Іти пішки і віддихати курявою не дуже було до вподоби самому провідникові і тому ця рада поквалпно була прийнята. Поліцаї швидко побігли наймати фіри і за кілька хвилин ми розмістилися, щось на семи чи восьми легких візочках, запряжених по-поліськи, — в одного коня під дугою.

Наша крем'янецька група вирушає наперед; за нами тягнеться довжелезна, майже півкілометрова вакла арештованих. День був чудовий, теплий, сонячний. Ми їхали стопою. Нас виминали поліські селяни на своїх однокінних легких візках. Вони намагалися відвертати очі від нас і боязко, майже непомітно, відповідали на наші привітання. Подібні транспорти в'язнів вони вже бачили не раз. Лише жінки дивилися відважно, а одна, побачивши серед в'язнів мене в рясі і з хрестом на грудях, не стрималася і вигукнула:

— Ах, Боженьку мій, навіть і бідний батюшка арештований!

І в ту ж мить жаліслива жінка, неначе схамувшись, відвернула лице, а кінцями хустки почала витирати сльози на лиці. Я в душі поблагословив її за відвагу і добре жіноче серце.

Після смердючих вагонів, ми повними грудьми дихали свіжим повітрям та насолоджувалися своєрідною, майже однобарвною красою поліської природи. Хтось згадав про Фальківського, а ще хтось почав з пам'яті читати його чудові поезії, де оспівано рідне йому Полісся. І хоч розмова

вже давно перейшла на якусь іншу нову тему, я все про себе повторяв слова поета:

Очерет мені був за колиску,
В болотах я родився і зріс;
Я люблю свою хату поліську,
Я люблю свій зажурений ліс.

Ластівки, що вже лагодилися до відлету в теплі краї, рівними рядочками сиділи на телеграфних дротах; вони повертали маленькими безщійми голівками то вправо, то вліво немов з цікавістю придивлялися дивному походові людей.

— О, як би я бажав у цю хвилину стати ластівкою і бути на волі! — щиро зідхнув задивлений десь у височини синьоокий поет Горошко. Очі всіх на фірі піднеслися до ластівок.

Під'їхавши до першої садиби містечка, провідник наказав спинитися, відпустив усі фірманки та наказав поліцаям зняти з нас ланцюги, що вже дещо до живого протерли тіло.

До нас підтягнулася решта колони, а наша крем'янецька група потрапила на чоло її. З тракту ми зійшли на якусь польову доріжку. Було помітно, що поліція хоче обминути людні вулиці в містечку.

Пройшовши з пів кілометра ми повернули під рівним кутом наліво і вийшли на бруковану, чистеньку, але зовсім безлюдну вулицю. По обох сторонах цієї вулиці стояли чепурні, гарні домики. О. Дубицький зауважив:

— Та в тих домиках, панове, буде нам цілком вигідне життя!

Ми проминули домики. По обох боках дороги почалася висока, дощана огорожа, зверху обтяжена в кілька рядів кільчастим дротом.

Нас спинили перед двома величезними брамами. Коло однієї вже стояла немала поліційна "спіра". (церк-слов. — ватага). До цієї "спіри" підхо-

дили провідники окремих новоприбулих груп, знайомилися та притишено розмовляли.

Настрій у всіх нас погіршав. Ми відчули, що зараз зустрінемося з прикрою дійсністю арештантського життя.

Ось, з однієї брами в другу двоє худих, обшарпаних людей, видно рештками сил, перевозять через вулицю тачанку на двох колесах з бочкою води. Гумовою палицею, не жаліючи ударів, підганяє їх поліцай. В'язні з бочкою вже зникли за брамою, але невесело думка все ще обертається біля них. Яюсь само виникає питання:

— Невже це і ми будемо в такому стані?

Сумні рефлексії перериваються, бо ось бічною фірткою виходить кількох високих рангою старшин. Вся поліція підтягується на струнко. Один з нашої групи, Лев Яськевич притишено питає:

— Може це сам Костек?

Але з нас ніхто ніколи не бачив Костека і ми не знаємо, чи це він.

Поліційні провідники окремих груп почали підходити з рапортами і передавати нас в руки нових господарів. Безконечне салютування і стукання закаблуками. Провідник нашої групи, здавши свій рапорт, підійшов до невеличкого гуртка, очевидно місцевих поліцаїв, що стояв осторонь. Він почав їм щось живо, різко жестикулюючи, оповідати. Очі гурту звертаються в наш бік. Я стояв у другому ряді, десь в четвертій чи п'ятій парі від початку. З правого боку від мене стояв д-р Петро Роцинський. Ми бачимо, що на нас уже звернено особливу увагу. Нараз від гурту відходить молодий стрункий поліцай; він робить широкі пружняво-хижацькі кроки і спиняється за спиною д-ра Роцинського. Вкрадливим, м'яким голосом він питає:

— Доктор Роцинський?

— Так! — відповідає доктор, повернувши до

нього своє добродушне обличчя. — А звідки ж ви мене знаєте? — в свою чергу наївно запитує він.

— Не знам себе, але зараз, к... твоя маць, зазнами сен, — падає хуліганська відповідь уже в іншому тоні і вже іншим голосом. І негідник, переложивши гумову палицю в ліву руку, правою кілька разів ударає доктора в обличчя.

Доктор відрухово схиляється за своїми пенсне, що падає йому на брук. Дріжачими руками він закладає пенсне, половина скла якого розбита. Він намагається протестувати проти зневаги його. Але надармо. З гурту поліцаїв гукнули інші:

— Дашь му там, даць!

І він може справді був би ще дав бідоласі Рошинському, як би з того ж гуртка хтось не гукнув:

— Юзьку, а попатшно там еше і поп якісь стої!

Хоча Юзек мене і бачив, але це його увагу ще спеціально звернуло на мене. Я почув його тяжке сопіння за моєю спиною.

— Ксьондз? — впало коротке питання.

— Так, — відповів я.

— Які?

— Православни.

— А чегось ти, скурчи бику, пшишедл до Бє-рези?

У думці майнуло, — що ж відповісти?

— Бо дужо пшияцелі мялем.

— Не пшияцелі мялесь, а не хцялесь, скурчи сину, кохаць ойчизни маткі, Польські найяснейшей.

По такій розмові, я сподівався ударів, але поліцай, різко повернувшись, відійшов.

Не дармували також інші поліцаї; багато, виділившись з групи, пішли з подібними “привітаннями” здовж цілої колони. Мені почало боліти серце, боліти справжнім фізичним болем, хоч до того часу я ніколи подібного болю не відчував.

Врешті скінчилися всі офіційні церемонії. Перед нами відчинилася брама. Впала коротка команда:

— Бачнось! Вправо зворот! Бегем марш!...

Передні двійки, немов не зрозуміли про що ходить; вони ще йдуть, хоч приспішено. Вдруге падає команда вже диким надривним голосом:

Церква Різдва Пресвятої **Богородиці** в с. Крутнів біля Почаєва на Крем'яниччині, де священником був батько автора

— Бегем!

Я бачу, як в передніх двійках проф. Кобрин, проф. Власовський, Нестор Сагайдачний, д-р Рошчинський, Юрко Кульчинський вже рушили бігти.

— Бегем!... Бегем!...

Ми вже біжимо за ними, а за нами біжать ін-

ші пари, гнані дикими криками і гумовими палицями. Біжить вся предовжезна колона в'язнів. Поліцай на ровері вказує нам дорогу. Вся наша колона біжить слідом за ним. Минаємо браму, біжимо вузенькою вуличкою в напрямку військової касарні.

Мені в довгій рясі з широкими рукавами, з наплечником та ще з мішком і коцом бігти зовсім незручно. Задні, налякані палицями, сильно натискають. Мішок і коц перекидаю на праву руку, а лівою підбираю поли рясі і біжу, біжу стрімголов. За причілковою стіною касарні роверист різко повертає вправо і впроваджує нас в ще одну браму з широкими дротяними засіками. Ох, доле ж моя нещаслива! За цими дротяними засіками кілька сот поліцаїв по обох боках дороги, озброєні в гумові палиці, кійки, бучки, цурпалки та у все інше, чим би можна було дошкульно вдарити, — чекають на нас...

Нас охопив жах. Передні ряди здригаються, на мить спиняються, але натиснені задніми, біжать просто на кії... Б'ють жорстоко, немилосердно, б'ють по спині, по голові, по обличчі. Б'ють, не жаліючи, бо це ж б'ють зненавидженого "русина".

Я бачу, як на старенького професора Кобриня, що нагинається за капелюхом, накидається кількох поліцаїв, копають його чобітьми та звалюють на землю. Від ударів злітає капелюх і мені, але я не нагинаюся за ним, а біжу далі. Раптом якийсь рижевусий поліцай продирається до мене і з лайкою: — "ах, батюшка, ...твою маць!" — вдаряє мене по голові тяжкою військовою менажкою. Зорі посипались мені з очей, в ушах дзвенить, ноги підгинаються. Але рештками сил я біжу, майже нічого не бачучи. Нарешті пробігаю це, так зване "вушко голки". Передо мною і за мною люди, — збиті, задихані, скривавлені...

Біжучи далі, відрухово шукаю безпечного міс-

ця. Перед моїми очима постає несамоविता картина. Величезне поле, оточене засіками з колючого дроту. Ціле поле поділене високими загородами з того ж кільчастого дроту на менші площі. В кожній задротованій ділянці під голим небом сидять рядками на землі сотні, тисячі людей, підібгавши ноги під себе.

Серце вискакувало з грудей від побоїв, від непосильного шаленого бігу, а найбільше від жахливого видовища. Мені вперше в житті почало робитися млосно, в устах було солоно, ось, ось, здавалося, самі по собі повипадають всі зуби.

І пригадалася мені молитва з семінарських часів, коли доводилось виходити відповідати не будучи приготовленим:

— Пом'яни, Господи, царя Давида і всю кротость його!

Роверист зробив ще кілька поворотів і, провівши нас через якісь менші задротовані фіртки, впроваджує на вільну площу та, зіскочивши з ровера, різко наказує:

— На д... сядь!

Сідаємо на землю. Всі спітнілі, бліді, задихані. Мені бракує повітря. Задихуюсь... Тяжкими молотами б'є в голову кров. Рештками сил і невтраченої ще зовсім свідомости, дрижачими руками розв'язую мішка, в якому була пляшка лимоняди, передана мені дружиною ще на станції в Крем'янці при прощанні. Я жадібно припадаю устами до цієї пляшки. Кілька ковтків умить освіжують мене і повертають мені сили. Простягаю пляшку найближчому, незнайомому мені сусідові, бо всі люди в шаленому гоні перемішалися.

— Прошу, напийтеся! — кажу до нього.

На мене поглядають ласкаві очі.

— Ні, дорогий отче, дякую красно, пийте самі, я бачу, що вам є дуже погано.

Дивлюся ліворуч, — також незнайоме обличчя.

— Звідки ж ви, панове браття? — питаю.

— З повіту Ліско, — відповідають.

— А я з Крем'янецького, з Волині.

— Далекі брати, але рідні, — тяжко зідхнувши, додає сусід з ласкавими очима.

Минуло вже багато років від того дня, від тієї гіркої хвилини і я, не довідавшись імені цієї людини, згадую її особливі такі теплі, шляхетні і глибоко патріотичні слова: — Далекі брати, але рідні...

Нам наказали здати зайві речі, харчі, годинники, гроші, цигарки.

І ще чуємо новий наказ:

— Особи духовні здіймуть свої сутани!

Я кілька хвилин вагався, — чи здіймати, чи ні. З-за дротів сусідньої площі, де на землі нерухомо сиділо кілька сот в'язнів, хтось гукнув:

— Отче, здійміть рясу, а то вас за непослух тяжко скатують.

Довелося скоритися долі та послухати поради невідомої мені доброзичливої людини, що краще вже визнавалася на місцевих обставинах.

Я зняв рясу і підрясника та залишився лише в одній сорочці і светері. З-за дротів хтось знову притишеним голосом гукнув до мене:

— Пан-отче! Отче Семене!

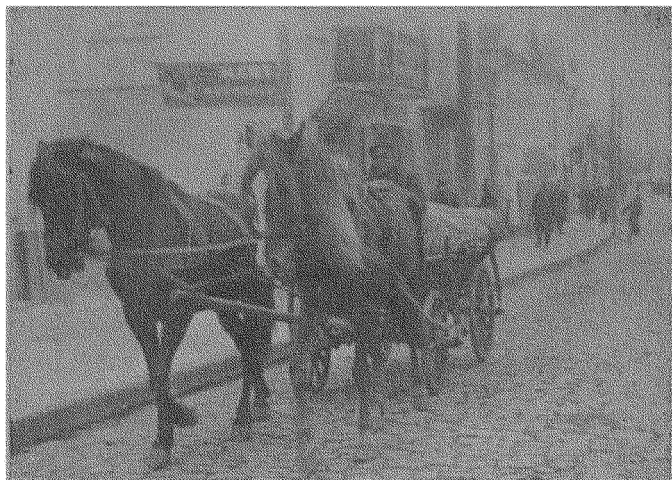
Я обережно озирнувся назад себе і впізнав свого парафіянина Арсена Бабовала, енергійного культурно-освітнього працівника в моїй парафії, студента-заочника Подебрадського УТГІ. Він ще за два тижні перед вибухом війни десь безслідно зник з села. Даремні були розшуки родичів і друзів та всі реклямації в поліції. Ніхто нічого про місце його перебування не міг сказати.

— Так ось, де він! Ну, слава Богу, що живий, — подумав я.

— Киньте мені, отче, кусень хліба, бо я дуже голодний.

Вибравши відповідну хвилину, коли поліцай

дешо віддалився від мене, — я витягнув з мішка булку “арнаутку” і цілу сталку сухої ковбаси та кинув йому. Ковбаса трапила за дріт йому до рук, але хліб упав по цей бік дротів. До дроту підбігло ще кілька в'язнів і почали один перед другим доставати хліб. Це було завзяте змагання зголоднілих людей за маленький боханець білого хліба. Вони подерли об дріт руки. Вони завзято відпихали один

Упряжка на Крем'яниччині. — вул. Широка.

одного. Зчинився гамір, але на велике щастя він впору закінчився, а поліцай був досить далеко на одному з кінців нашої групи та й обернений спиною.

Я вдруге пробував кинути Бабовалу хлібину, але той самий остерігаючий голос промовив:

— Отче, лишть ще, бо як вас зауважать, то приб'ють до смерті. Вони вже помітили, лише хочуть зловити вас на гарячому.

Порада ця була в сам раз. Поліцай почав хо-

дити ближче біля мене. З ним появилoся ще кілька інших його камратів.

Постукуючи палицею по халявах своїх блискучих чобіт, він говорив нам своєрідні “компліменти”:

— Але розбійники! Дивлюся і не бачу ані одного приличного обличчя, — самі бандицькі морди!

Хтось на ці слова засміявся, забувши всю прикрість нашого положення.

Поліцай скипів гнівом і, підбігши до цього в'язня, гумовою палицею збив його до неприємності. Моя пляшка з рештою лимоняди помандрувала, передавана з рук до рук, до нещасного.

І так щохвилини чекала нас брудна непристойна лайка, тяжке катування палицями, або звірське копання чобітьми.

Спочатку цих катувань ми лякались, але потім ми призвичаїлись і дивилися на всі ці знущання, як на речі звичайні, буденні. Правда, в'язні почали так себе заховувати, щоб не давати катам нагоди знущатися. Не тільки здоровий розум, але й інстинкт самозбереження підказував, як себе тримати та як ухилятися від непотрібних побоїв.

Мені все чогось приходили на згадку слова О. Олесья:

Тихше, тихше, ходять звірі,
П'ють народню кров вампіри,
Нагинайтесь, пригинайтесь,
Може мимо пройдуть звірі!

Уже призвичаїлись ми й до кулеметів, що були зловіщо скеровані з високих веж з усіх чотирьох сторін на безборонну масу арештованих.

Під вечір, забравши наші речі і обстригши всіх “під нуль”, погнали нас в напрямку касарні. Біля входових дверей відраховано з-поміж нас 150 осіб та наказано знову бігти. Біжимо по кам'яних широких сходах, вбігаємо в темний коридор. Зо всіх

сторін сипляться на нас жорстокі удари. Гул від бігу сотень ніг по кам'яній долівці, вигуки поліцаїв, стогін і зойки людей, — все це знову жахом наповнює наші втомлені серця.

Нас 150 людей загнали до камери ч. 120. Це була звичайна касарняна кімната для приміщення в нормальних умовах десяти-двадцяти солдатів. У залі стояли двоповерхові нари, що займали всю площу; тільки довкола цих нар близько по під самими стінами залишено вузькі проходи. При дверях стояв великий бляшаний “кібель”, по-російськи “параша”, тобто посудина для полегодження фізіологічних потреб.

Наша крем'янецька група потрапила в одну залю та один куток на першому поверсі нар. Решта зайняли місця під нарами на цементовій долівці, інші влаштувалися на другому поверсі нар під самою стелею.

Адміністрація концентраційного табору так розрахувала площу нар, щоб люди, сидячи чи лежачи на своїх місцях, були стиснені до останньої можливості. Біля нас зайняли місце кілька українців з Любомельського повіту на Волині, кільканадцять українців з різних місцевостей Галичини та, врешті, з протилежного кінця залі німці зі Шлезька.

Як першої ночі, так само і наступних, годі було думати про спокійний відпочинок та нормальний сон. Тільки пригасало світло, як безліч блох і блощиць почали нападати на нас. Повітря було тяжке і сперте. Однак більшість в'язнів заснули. Фізична і душевна втома перемогла всі невгоди. Сни були неспокійні. Хтось через сон стогнав, хтось схлипував, немов мала дитина, яку скривджено, хтось плаче за дитиною, яку залишив на чужих людей:

— Доню моя, доню моя! — в розпачі шепче нещасний батько.

Ще інший зривається і зо страшним криком: "Мамо, сховайте мене, бо вб'ють!" — хоче кудись бігти, але годі, нема куди.

Інженер з Любомельщини кричить на якогось в'язня-німця, що довго сидить на "кіблю":

— Пане! Що там у лиха так довго сидиш, немов той щиганський король Квек на троні. Та ж дихати нема чим?!

О 4-ій годині, коли ще надворі було зовсім темно, нас завжди будили різким поліційним свистком. В одній хвилині всі мусили бути на ногах та бігти до дверей до раннього переліку. Тому, що всі спали одягнені, зірватися з нар і в кільканадцять секунд опинитися на коридорі було зовсім не трудно. Гірше вже було з самою процедурою переліку. Нещасний був той, хто збивався при переліку. Невиспані поліцаї були ще лютіші, як удень і били з остервенінням, з такою злобою, що мала всі ознаки справжньої скаженини.

Я нераз думав собі: Господи Боже мій, та ж це Твоє творіння таке само як і ми. Та це ж такі самі слов'яни, як і ми. Люди, що хваляться своїм правовір'ям, своєю вірністю римо-католицькому костелові. Де ж його благодійний вплив на них з повелінням любити Бога, ближнього, а навіть і ворога...

Кожного ранку найбільше нещастило бідолашному нашому поетові Горошкові. Його язик ніяк не міг скоро вимовити:

— Шесцьдзесйонт шесць, шесцьдзесьонт седем!

Обличчя його було завжди аж чорне від побоїв, від яких він навіть не ухилявся, а приймав зо спокоем і мужністю. На наші співчутливі зауваження, він відповідав, що вже до цих побоїв привичаївся.

Зрання виганяли нас до ранішньої туалети. І знову: в дверях касарні били, при фіртках — били, при туалеті — били. Гнали нас на протилежний

кінець площі до довгих, глибоких ровів, над якими були примітивно влаштовані жердки. Це була таборова лятрина. Ще на бігу ми здіймали наші пояси, відстібали гузики і шлейки, щоб, прибігши на місце, встигнути сісти бодай на кілька секунд. “Капо-лятриняж” з довгим буком ходив по другій стороні рова, поза нашими спинами і уважно пильнував, щоб хтонебудь з в’язнів не засидівся. Найбільше терпіли старші люди, що мали якібудь шлункові недомагання.

— Пся крев! — кричав він, — що там розсівся? Думаєш, що ще тобі в бюрі! Кінець ср...я! — рішуче наказував він, підкріплюючи свій наказ ударом бука по м’якому місці.

Вибігаючи кожного ранку, ми бачили, що хоч лятрини були порожні, але група в’язнів під доглядом поліції копала все нові і нові довгі та глибокі ями. О. Олексій висловлює здогад:

— Чи не могили копають для нас оце, панове?

Люди зо страхом споглядають на ці рови, які ради прихми і самодурства Костка-Бернацького одної хвилини можуть стати місцем нашого вічного упокоєння.

По ранній туалеті нас заганяли назад до залі, а потім знову гнали на площу для ранньої руханки.

— Бегем марш! Бегем марш! — кричав до хрипоти поліцай-інструктор руханки.

Ми цілою лавою, так що середні могли бачити праве і ліве крило, кільканадцять кроків бігли вперед. Цей біг переривала команда:

— Падній!

Усі падали на землю.

— Встань! Падній! Встань! Падній! Бегем марш! Вил зврот! Падній! Бегем! На д... сядь!

Команда падала скоро одна за одною, так що й найбільш вправним, найбільш молодим годі було потрапити її виконати, а про старих вже годі і

казати. Але це робилося свідомо, щоб внести замішання та щоб мати “законну підставу” до катування. Старші віком, а особливо недужі від таких вправ мліли; їх негайно відсували набік, під дроти і ніхто не смів заопікуватися хворим.

Уже першого дня, пам'ятаю добре, після годинної “муштри” знепритомнів старенький професор Кобрин (відомий учений, православний богослов, перекладач послань св. Ап. Павла і Псалтиря на українську мову). Він довго лежав непритомний біля дротяного засіку. Ми з тугою споглядали на нього, але допомогти йому нічим не могли.

Не зважаючи на ранні приморозки, від цих вправ ми ставали мокрі, піт заливав нам очі, а крізь наш легкий одяг валила стовбом пара, немов з коней після скорої і тяжкої їзди. Коли нас отак “наїжджували”, тоді залишали стояти “на струнко” не раз цілими годинами. На зміну приходив холод, що пронизував нас до костей.

Одного разу, ще в перших днях нашого перебування в Березі, на ту ж саму площу, де вправляли ми, вигнали ще одну групу в'язнів з іншої залі. Наша зала “відпочивала”, ми вже дрижали від холоду так що зуб на зуб не попадав. Проте ми з увагою приглядаємось вправам іншої групи. Така сама мішанина людей як і в нас, старі й молоді, сильніші й слабші. Так само пом'яті в своєму зовнішньому вигляді, так само бліді і перевтомлені, сумні. Ось серед інших незграбно робить вправи невідомий мені греко-католицький священник. Пізнаю його по довгому пом'ятому сурдутові, сорочці без комірця, бо кольоратку йому очевидно здерли і, врешті, чорному, але дощенту зім'ятому капелюсі. Подається наказ: “впасти!” Панотець не встигає зробити це на час з усіма. Це зауважує поліцай. Він наказує священникові вийти з рядів, стати навкорячки, а ноги широко розставити.

— Слухай, караїме, якщо не дригнеш, коли битиму, то дістанеш в д.... тільки п'ять разів, а як дригнеш, то десять!

Негідник гумовою палицею щосили вдаряє раз, другий, третій. Помітно, що жертва надлюдським зусиллям спокійно приймає удари, але за останнім п'ятим ударом всі зауважили, як кат вдаряє бідолаху між ноги, свідомо вцілюючи в полові органи і пан-отець непритомний падає обличчям на землю. Обличчя його стає сіре, сіре, немов хто попідом обсипав. Не в одного з нас кров закипіла в жилах. Кинутися на ката, роздерти, зім'яти на шматки. Нас так багато. Але кулемети, скеровані на площу, нагадували нам про нашу невідрадну дійсність, а розум перемагав серце і наказував:

— Терпеливості! Більше терпеливості! Час відплати прийде! Якою мірою міряють, такою й їм буде відмірено!

В полудне нас гнали в протилежний бік площі, де в обгородженій дротами ділянці видавали в'язням обід з підвезених котлів. Треба було на правду бути зручним акробатом, щоб зуміти підхопити в брудну-пребрудну миску таку ж саму брудну юшку, яку кухар, зачерпуючи з казана кохлею, виливав набік, не дивлячись куди, майже навмання. Якщо половина з кохлі попадала до миски в'язня, то це було дуже добре. Решта йшла на землю, на руки, а іноді і в лице незручного в'язня. Схопивши таку юшку, треба було бігти на вказане місце, сидати просто на землю і їсти неодмінно з однієї миски ще з другим випадковим в'язнем. Кусник чорного, глейкого, мало випеченого хліба, що видавався раз на добу із цією ложкою брудної зупи, були нашим сніданком, обідом і вечерею разом, нашими цілоденними харчами. По такому "обіді" нас заганяли назад до залі і там ми мусіли непорушно сидіти на своїх місцях. Спати суворо було заборонено, бо це грозило тяжким покаранням.

Але я все ж таки часом відважувався заснути, користаючи з того, що моє леговище дещо прикривав стовбур, на якому були збудовані нари.

Д-р Рошинський з моїм швагром Степаном Жиглевичем зробили з хліба шахи і мовчки грали майже кожне полудне. Інші, прикорнувши біля старої печі в кутку, курили в трьох, чотирьох по черзі поганенького “бичка”, підхопленого кимсь відважнішим на площі або на коридорі. Інші сиділи і цілковито віддавалися своїм невеселим думкам повним туги за своїм домом, близькими та рідними.

По обіді нас вже на площу не виводили. До дятрини також ні, бо на це був біля порога кібель. Терпіння були невиносимі. Але найбільше посилювалися наші терпіння через брак води.

— Ах, Боже Милосердний, хочби язика вмочити, — стогнали в'язні.

На одну добу на 150 осіб нам видавали лише одне відро води. Коли ми вперше дістали відро води, то шлезькі німці, такі само в'язні як і ми, накинулися на нього та більшу половину вилили на долівку. Це була дуже тяжка сцена. Юрба людей збилася біля відра. Одні намагаються напиться з відра, другі намагаються хоч руку вмочити, щоб потім її облизати. Все діялося без особливого крику, лайки, а лише якесь придушене гарчання супроводжало цей змаг за відро.

Українці спокійно приглядалися цій прикрій сцені. Другого дня було б повторилося те саме, але українці до цього не допустили. Тільки відкрилися двері і поставлене було відро з водою, як сильні наші хлопці оточили його. Селянин Кравчук, якого ми вибрали старостою кімнати, знявши з себе паса (до речі, якого йому вдалося якось прошварцувати) бив усіх, хто тільки пробував

дістатися до відра. Німці мусіли були скоритися перед організованою силою та сісти на свої місця. О. Олексій, що мав при собі малесеньку алюмінієву чашечку, під охороною Кравчука, обділяв кожного в'язня маленькою порцією води. З того дня порядок на залі з водою був встановлений. Але води давали одне відро на добу на цілу залю і ми всі, немов в пустині, невимовно терпіли від спраги. У горлі пересихало, язик дерев'янів, а шкіра на лиці, що призвичаєна була також до вмивання, після тижня боліла справжнім фізичним болем. Здавалося, ось, ось вона не витримає, потріскає...

Одного разу, повертаючи з обіду, ми бігли біля бочок з водою. Олекса Жиглевич, молодий і вправний хлопець, відважився відірватися від групи, підбігти до бочки і напитися до схочу води. Якби була посудина, то можна було б зачерпнути з бочки води. Після цього випадку багато в'язнів повитягали зо своїх тоболоків різну посудину: хто кварту, хто каструльку, а хто і звичайну шклянку. Вибігаючи, чи то до туалети, чи до кухонних казанів за юшкою, вперто носили з собою цю посудину. Спраглі люди переслідували одну мету, — як не сьогодні, то завтра, а як не завтра, то ще коли інше підхопити з бочки хоч трохи води. Поліцаї зауважили це і вирішили з нещасних людей покпити.

Одного разу, вибігши ранком на вправи, ми побачили на двохколісній тачанці новеньку зелену бочку з водою. Сталося щось несаможите. Усі в'язні, не зважаючи на побої, кинулися до бочки. Одні пили з крана, другі через верхній отвір черпали, ще інші, поклавшись на землю, пили просто з невеликої баюрки, що зробилася на землі під краном. Вдалося і мені випити з кварти два чи три ковтки. В устах я почув охолоджуючу вологість води. Але в тій самій секунді я відчув, що мене зануділо і я почав “вертати” воду назад. Довкола ме-

не діялося те саме. Всі, зігнувшись, а то й впавши на землю від корчів, віддавали воду назад. Вода, як виявилось пізніше, була затроєна розчином т. зв. цинквасу. Поліцаї весело реготалися.

— Мислелі, кабані, же то їм пиво львовське!

Ночами почали викликати одного або й двох в'язнів з усіма речами. Викликані до нас уже не верталися.

— Що сталося з ними? — питали ми один одного. — Чи вийшли на волю, чи може навіки розплатилися з життям? — Але це було для нас невідомим.

Люди з тривогою дивилися, що лятрини все далі й далі копають. До всіх знущань, які ми переносили щодня, ще непевність за життя сильно пригнічувала нас. У такі тяжкі хвилини багато в'язнів щиро молились Богу, відкинувши ложний сором перед іншими. Інші, зо слізьми, молились вночі і Господь скріплював їхні сили. Професор Власовський, зідхаючи, нераз казав до нас:

— То ж я вже сидів у в'язниці. Але волю рік в'язниці, як тиждень Берези!

4. Вихід на волю.

У середніх числах вересня над табором понесли виючі звуки сирени. Ми бачили, як перелякано заметушилися наші гнобителі. Натомість надією почали наповнюватися наші серця. Невже, — думали ми, — німецькі літаки долетять сюди і за собою принесуть зміну нашої гіркої долі?

Чекати довелося недовго. В прозорому осінньому небі з'явилися літаки. Вони кілька разів низько пролетіли над площею. Агресивних дій вони не виявили, але помітно було, що з літаків з увагою приглядалися до концтабору.

З того дня нас почали виводити на площу два рази денно: до лятрини і на обід, а іноді залишали

і без обіду. В'язні з усіх касарень залишалися по камерах. Натомість на площі щодня було лише дві групи, так в душ 300 не більше. Цих людей не забирали з площі навіть під час кількох налетів, що також носили скоріш обсерваційний характер. Не трудно було відгадати, що адміністрація Берези намагалася ошукати німців та втаїти правдиву цифру інтернованих.

Одного дня на площу привели кільканадцятьох полонених німців. По сіро-сталевому кольорі уніформу легко було впізнати вояків летунських частин. Їх посадили на землю та дали їсти з тих самих брудних мисок, з яких перед хвилиною їли інші в'язні. Їх забрали з площі і більше ми їх не бачили. Хоча до нас не доходили ніякі чутки, але по всьому ми бачили, що кінець нашим терпінням наближається.

— О, скорше б на волю! О, вдосталь напитися води! — тихенько шептали між собою в'язні.

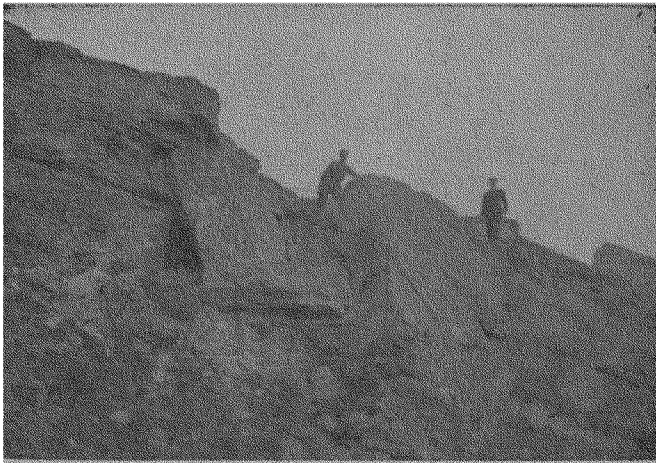
17-го вересня німецькі літаки, міцно приземлившись, довго кружляли над концентраційним табором кількома наворотами. Наші мучителі, що вже більше були подібні до щурів ніж до "зухів", заметушилися і якось притишкли. Ми вже не чули брудної лайки, команду подавано спокійніше. Наші вартові ходили невеличкими купками та нараджувалися. Ми побачили, як з площі забрали до касарень решту в'язнів. На площі запанувала повна тиша. Лише вартові при кулеметах на вежах сиділи майже непорушно. При брамах, ніби сподіючись нападу з-зовні, стояли посилені сторожі.

Надійшла темна, тривожна ніч на 18-го вересня. Багато в'язнів дуже хвилювались, чекаючи поголового морду. Від побратимів Дзержинського, Менжинського, Костка-Бернацького, цих вампирів, жадних людської крові, — всього можна було сподіватися. Загальний тривожний настрій передався і мені, але з глибин мого серця, немов якийсь таємний голос шептав мені, що все буде гаразд,

що Милосердний Господь врятує невинних людей від сітей ворожих.

Кількох в'язнів сиділи на підлозі біля самих вікон і уважно прислуховувалися до кожного руху, до кожного звуку, що долітав із зовні.

Між 12-ою і 2-ою годинами ночі, до нашого, так би мовити внутрішнього "пикету", донеслися особливо підозрілі звуки, бистра хода групи людей, придушені вигуки, скрип тяжко наладованих

Скелі Дівочих гір біля м. Крем'яця

взовів, врешті, свинячий вереск і лайка. Такий підозрілий рух продовжувався не більше півгодини. Потім наступила повна мертва тиша.

— Що сталося? — питалися один одного здивовані в'язні.

— Чому не чути кроків вартових долини?

— Таж не чути кроків вартового в коридорі...

Я, втомившись слухати, відійшов на своє місце і задрімав. Мене збудив голос одного з товаришів недолі:

— Панове! Поліція втікла!...

Усі в'язні схопилися на ноги й кинулися до вікон. А надворі, хоча було ще темно, але вже починало світати. Хтось з німців перелякано в польській мові зарепетував:

— Панове, це провокація! Відійдіть усі від вікон, бо будуть на нас стріляти!

Дехто з переляку пригнувся до долівки, дехто назад вернувся на своє "сідало". Але більш завзяті не залишали вікон, дебатували, сперечалися про те, що могло статися. Шум на залі збільшувався. Але ані з двору від вартових, ані з коридору ми не чули остерігаючих окликів варти, як це траплялося раніш.

Почало світати. Вже можна було розрізнити обриси будівель на протилежному кінці площі, вже можна було виразно побачити вартові вежі, але без бовванючих там темних силуетів кулеметників. Відважні починають вихилитися через вікно. На площі, біля брам, біля касарень, де ми щодня звикли бачити цілі гурти своїх гнобителів ані духу. Лише через головну браму поволі входить людська постать. Вона прямує під вікна нашої касарні. На рукаві в цієї людини біліє якась біла опаска. Один інженер-українець гукає до нього польськи:

— Ей, пане, що сен стало?

Людина здолини відповідає:

— Панове, ви є вільні... Зараз з міста прийдуть ксьондз і бурмістер і вас випустять на волю...

Ми більше не слухали. Ви в'язними дошками і кілками з нар валимо у вікно, що виходило на коридор. Кілька в'язнів вилазять через нього, відбивають ригель від дверей, які з лоскотом відчиняються, а ще з більшим шумом видітають люди, що біжать відчиняти двері інших камер. Похапавши свої мішки та тоболки, люди біжать, уже й без поліцаїв до вихідних дверей, на двір, на волю.

За кілька хвилин вся площа вкрилася пом'ятим, змученим, обірваним, але радісним людом.

Боже! На площі тисячі, тисячі народу. Куди тільки не повернися, — скрізь чуєш українську мову.

— І де вони стільки цих людей вміщали? — із здивованням каже до мене мій швагер Степан.

— Але ж то мала Польща цих “виврутовців”, — сміючись, додає старенький Джус.

Крем'янецька група, вибігши на двір, нашвидко умовляється про збірний пункт і всі розбігаються у різні сторони, хто куди бачив. Одні побігли до криниці пити воду, другі до лятрини, а ще інші до магазину шукати здані речі, або харчів роздобути.

Напившись біля криниці вдосталь води, попрямував і я по всіх місцях, які в той мент були потрібні людям. І ось біля лятрини зустрічаю знайомого священика з с. Дерманя, о. Євгенія Кульчинського.* На його тілі бачу сліди тяжких побоїв. Одягнений він у чудернацьку одягу. Я спочатку не міг розібрати, що це на ньому за одяг і аж добре вдивившись, бачу, що це на ньому рештки від підрясника, бо частина нижче пояса була відрізана. Ми щиро вітаємося. О. Євгеній, плачучи, оповідає мені своє горе.

— Одного сина поляки повісили, а другого забрали невідомо куди.

— Це ви про кого, про Юрка? — перебиваю я.

— Так.

— Та заспокойтеся, дорогий отче, Юрко є тут; він разом спав зо мною на одній причі, плече в плече.

---

* Вже в дорозі з Берези зустрів я ще прав. священика о. Івана Маркевича з Дубенщини, який також сидів у Березі. Інших православних священиків не зустрічав.

Утішений батько не вірить, але він іде зо мною до визначеного крем'янчанами місця. Зустрінулись. Батько і син з радости плачуть і сміються.

Серед нас з'являються в'язні-жінки. Вони сиділи десь в окремому бараці. Їх доглядали поліцаї-жінки. Оповідують, що жінки-поліцаї знущалися дуже жорстоко. Показують рани і сліди від тяжких побоїв. Холод проходить поза спиною.

В'язні-жінки також змізеровані, вимучені, обстрижені "під нуль", невмиті і брудні. Деякі з них зустрічають своїх мужів, братів, рідних і плачуть з радости.

Люди з містечка приносять нам останні новини. Але ж і невеселі вони. Большевики з німцями заключили союз приязні. Галичина, Волинь, Полісся, по договору, відходить до большевиків. Ми не віримо цим вісткам. Перепитуємо ще раз. Питаємо інших людей, що приходять до табору. Вістки підтверджуються.

Непомітно десь зникає коротка радість від одержаної волі. Що ж одначе вдіяти. На все Божа воля. І "без нея ничтоже бисть, еже бисть!"

Ми скоро збираємося цілою групою з усіма своїми манатками, кладемо на двохколісну тачанку тяжко хворого Бориса Козубського*, і вирушаємо Антопольським шляхом в напрямку Камінь-Коширська додому, на дорогу і обездолену Волинь, назустріч новому невідомому, під ярмо ще іншого, жорстокішого наїздника.

---

* Бувшого посла до польського сойму з УНДО від Волині.

З М І С Т

Передмова	3
Життя під Польщею	5
Арешт	13
Береза Каргузька	24
Вихід на волю	42

ПІСЛЯСЛОВО

Видаючи спогади “Від церковного престола — до Берези за дроти”, ми започаткували тим новий рід видань про Волинь, які відтепер повинні щороку появлятися. Це буде залежати від нас усіх, а передусім від поширення тієї праці в народ.

Передбачується щороку видавати одне число наукової праці Інституту Дослідів Волині, два числа “Літопису Волині”, відповідно до фінансових засобів і напливу матеріалів, також подібні випуски “Бібліотеки Літопису Волині”. Таким чином ми маємо місце для всіх родів матеріалів включно з поезією і прозою, спогадами, піснями тощо.

Першість друку матимуть ці матеріали, автори яких погодяться половину друку фінансувати, одержуючи за це певну кількість накладу, або матимуть змогу розширити видання принаймні на суму 100 доларів.

Черговим числом цієї Бібліотеки буде “Наше Полісся” Федора Одрача, приблизно такого самого розміру. Коли хто має світлини з Полісся, просимо нам позичити.

Коли дехто з волинян має готові матеріали до друку, прохаємо його про ініціативу в роздобуванні фондів на друк. Можна зробити збірку, або підшукати особу, що захоче це видати своїм накладом. Ім'я кожного видавця буде з подякою відзначене в даному випускові. А бути видавцем — велика честь.

Крім цього, у нас на черзі є спогади отамана Тараса Бульби-Боровця на 400 стор. друку, великого формату п. н. “Армія без держави”. Тому для успішної акції в цьому слід було б закладати на місцях відділи Бібліотеки Літопису Волині, завданням яких було б дбати за фонди на видання Волиніани.

Адреса Бібліотеки:

B.L.V. P.O. Box 606, Winnipeg, Man., Canada.